

Список використаних джерел

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
2. Булавка О.Г. Соціальні пріоритети розвитку сільської поселенської мережі в умовах становлення самоврядного управління / О.Г. Булавка // Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій; за ред. П.Т. Саблука, М.Ф. Кропивка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 176-192.
3. Булавка О.Г. Формування нового механізму управління соціальним розвитком сільських територій на основі децентралізації – нагальна потреба сьогодення / Доп. на науково-методологічному семінарі „Розвиток сільських територій: науково-методологічні та практичні засади”. – Режим доступу: <http://www.iae.org.ua/presscentre/archnews/900--n-.html/>
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад і гол. ред. Бусел В.Т.] – К.; Ірпінь : „Перун”, 2001. – С. 532, 1241.
5. Регіональна економіка: словник-довідник; за ред. М.В. Підмогильного. – К. : НДІСЕП, 2004. – С. 155.
6. Закон України "Про регулювання містобудівної діяльності", затверджений 17 лют. 2011 р. № 3038. – Відом. Верхов. Ради України (ВВР) від 26. 08. 2011 р. № 34 с.1544, ст. 343.
7. Закон України "Про генеральну схему планування території України", затверджений 7 лют. 2002 року № 3059-III. – Відом. Верхов. Ради України (ВВР) від 26. 07. 2002 р. № 30, ст. 204.
8. Прокопа І.В. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку / І.В. Прокопа // Економіка АПК. – 2007. – №6. – С. 50-59.
9. Развитие сельской местности. Теория и практика: учеб. пособие. – М.: Изд. МСХА, 2001. – 54 с.
10. Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій.: Матер. до Сьомих річних зб. Всеукр. конгр. вчених економістів-аграрників, 9-10 листоп. 2005 р. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 84 с.
11. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент) : моногр. / [Малік М.Й., Кропивко М.Ф., Булавка О.Г. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 640 с.
12. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Булавка О.Г. та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка та О.Г. Булавки. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 74 с.
13. Юрчишин В.В. Сільські території, як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – №3(125). – С. 3-10.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2016 р.

*

УДК 631.15:331.101.6

**В.С. ДІЄСПЕРОВ, доктор економічних наук,
головний науковий співробітник
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»**

Економіка сільськогосподарської праці

Постановка проблеми. Трудова діяльність – основа будь-якого виробництва, а працівники – основний його ресурс. Економічний стан держави, добробут суспільства визначаються, насамперед, використанням трудового ресурсу, а її слабкість характеризується відставанням від розвинутих країн за рівнем продуктивності праці та її оплати, масовим безробіттям. Актуальність даної

проблеми ні в кого сумніву не викликає. Проте у практиці організації економіки держави, більшості підприємств питання використання трудового ресурсу залишаються поза увагою, що стало особливо помітним, коли докорінно змінилася економічна політика, у центрі якої постав капітал. Історично доведена суперечність праці й капіталу має застерігати, щоб не було явного переважання інтересів одного з них.

© В.С. Дієсперов, 2016

В умовах некваліфікованих і безвідповідальних так званих ринкових реформувань завдано відчутних втрат дослідженням з трудової тематики. В Інституті її вели активно протягом перших 35 років його функціонування й було зведено до мінімуму, а по частині проблем зовсім зупинено в наступні 25 років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Організовані дослідження з проблематики аграрної праці припинені на початку 90-х років минулого століття. Відтоді в нечисленних публікаціях піднімалися питання оплати праці та зайнятості населення, здебільшого на окремих територіях. Інститутом, зокрема, в 2013 і 2014 роках видані брошури про зайнятість у двох сільських районах, в яких проаналізовано трудову діяльність у розрізі галузей місцевої економіки та населених пунктів. Вміщений у статті список основних публікацій працівників інституту включає такі, що являють інтерес для тих, хто аналізує нинішню ситуацію з використання трудових ресурсів.

Будь-які серйозні розвідки історичного характеру важливі для критичної оцінки пройденого шляху в тій чи іншій сфері діяльності, виведення уроків з минулого, відзначення вкладу конкретних працівників і науковців. Особливість даної статті в тому, що її предметом є сільськогосподарська праця, яку нині майже не досліджують, при тому, що раніше в Інституті по ній працювала значна чисельність науковців, а нинішній читач не одержує нової інформації з цих питань.

Мета статті – познайомити читачів із роботою Інституту протягом багатьох років по вивченню продуктивності праці, її організації та стимулювання, використання трудового ресурсу сільських територій.

Виклад основних результатів дослідження. У рішеннях керівних органів колишнього Радянського Союзу і республіки, на виконання яких був створений Український науково-дослідний інститут економіки та організації сільського господарства, зверталася увага, зокрема, на незадовільне виявлення й узагальнення передового досвіду організації праці в колгоспах і радгоспах, повільну розробку питань щодо підвищення продуктивності праці. Згідно з цим на новостворений інститут покладалися конкретні

завдання з дослідження питань організації, нормування та оплати праці, підвищення її продуктивності, запровадження господарського розрахунку.

Від самого початку діяльності Інституту в його складі було організовано відділ оплати праці, робота якого пов'язана з науковим ім'ям Миколи Івановича Нижнього, століття від дня народження якого також відзначається у 2016 році. У відділі (потім секторі) активно працювали М.Х. Вдовиченко, М.П. Поліщук [5,10], І.К. Вітер, М.Й. Малік [5, 12], Т.І. Власюк [5], З.П. Кірпаль, В.Г. Стрільчук, О.А. Стретович, М.О. Шупик, Ю.О. Лупенко, Ф.Ф. Бутинець.

У відділі оплати праці починалися дослідження також з організації праці в колгоспах і радгоспах. При наступній реорганізації структури інституту було створено відділ організації й оплати праці із секторами наукової організації праці (НОП) та оплати праці. Організація праці виділялася окремим підрозділом від 1964 року. Завідував сектором НОП спочатку В.А. Боровський, від 1972 року В.С. Дієсперов [15-19]. Науковими працівниками були І.В. Луканьов, Л.П. Юхно, В.М. Краєвий, О.А. Шовгун, Є.В. Павленко, В.А. Юдіна, І.В. Невмержицький, М.Д. Дмитерко, О.Г. Бельський, І.Х. Степаненко. Секторові підпорядкувався опорний пункт у м. Нікополь, науковими працівниками в якому були М.П. Рубінчик, О.І. Іванова. До сектору деякий час входила також група із запровадження НОП у базових господарствах, які були в кожній області, у складі В.П. Немчука, М.Й. Маліка, А.Г. Прохоренка.

Пізніше у складі відділу було створено третій сектор – нормування й тарифікації праці, яким керував Л.С. Пристапчук. Підрозділ згодом було перейменовано в лабораторію нормативів із праці. Під його керівництвом діяла широка нормативна мережа з підрозділами, що були в усіх областях республіки. Ними видано багато збірників різних нормативів. Науковими працівниками були О.Ф. Лук'янчук, Г.А. Нагорна, В.А. Пулім, Д.М. Штурба, М.Ю. Коденська. Пізніше лабораторія перейшла в інший відділ, який спеціалізувався на розробці широкого складу нормативів, удосконаленні методів нормування.

Видатним ученим, головним напрямом досліджень якого була проблема продуктивності праці, став Олексій Андрійович Бугуцький. Темою кандидатської дисертації в нього були питання статистико-економічних досліджень. Здібному молодому вченому довірили керівництво спочатку відділом статистики і обліку, пізніше – новим відділом соціальної політики та праці. Безпосередньо він очолював сектор продуктивності праці, в якому були науковими працівниками І.А. Микитенко, Л.Г. Гончарова, М.В. Калінчик, М.О. Петровський, А.А. Васильченко-Городецька, Є.І. Лупенко, А.Л. Медведєва.

У тому ж відділі було створено сектор трудових ресурсів, який очолювала К.І. Якуба. Посади наукових працівників обіймали В.І. Лишиленко, О.Г. Бельський, Н.П. Андрієнко.

Центральною проблемою економіки праці та й усієї економіки є продуктивність праці, про що тепер часто забувають керівники господарських структур, підприємств і на найвищих рівнях управління державою. Прикметно однак те, що розуміння цього мали різні керівники вже в 50-ті роки минулого століття. Виявилось воно, насамперед, в організації обліку трудових затрат у господарствах та їхніх підрозділах. Спочатку затрати в людино-днях у колгоспах обчислювали паралельно з трудоднями, пізніше стали визначати по об'єктах калькуляції як прямі (безпосередньо по технологічному процесу), так і повні, в яких враховували накладні, затрати часу в обслуговуванні та управлінні. Згодом, орієнтуючись на міжнародну практику, перейшли на погодинний облік трудових затрат. Після 2000 року в статистичній звітності скоротили склад рослинницьких і тваринницьких продуктів, які були об'єктами калькуляції. Вилучено також показники затрат у несільськогосподарській діяльності сільгоспідприємств. Зрештою в 2007 році з економічної форми звітності підприємств випали всі показники затрат праці в годинах за видами продукції. Вже десять років не знаємо трудомісткості аграрних виробництв. Залишилися тільки два трудові показники – чисельність працівників, безпосередньо зайнятих у рослинництві й тваринництві. Безумовно, їх недостатньо, щоб аналізувати рівень продуктив-

ності праці, її динаміку в різногалузевому виробництві сільгоспідприємств.

Відсутність інформації про трудові затрати – найперша причина того, що дослідження з економіки сільськогосподарської праці випали з програм роботи Інституту та економістів інших наукових установ і навчальних закладів. Між тим, продуктивність праці в сільгоспідприємствах у 5-8 разів, за різними оцінками, нижча, ніж у кращих світових аграрних економіках. У господарствах же населення, куди перемістилася частина виробництва, продуктивність праці ще в 2-3 рази нижча, ніж у громадському секторі. Висока трудомісткість здорожчує нашу продукцію, зумовлює її низьку конкурентоспроможність. Низькопродуктивна праця не може бути високооплачуваною.

Дослідження сектору продуктивності праці охоплювали основні сільськогосподарські галузі, ґрунтувалися на інформації з великої кількості господарств різних регіонів. Науковці вивчали вплив на продуктивність різних факторів, будували багатофакторні моделі, розробляли різноваріантні прогнози, розраховували нормативи трудових затрат по різних продуктах. Донині зберігають практичне значення нормативи затрат праці на гектар, голову, одиницю продукції, що планували на 1990 рік, оскільки вони ґрунтувалися на матеріалах другої половини 80-х років, коли вітчизняне аграрне виробництво мало найкращі успіхи. Аналізували співвідношення темпів зростання продуктивності праці та її оплати, узагальнювали досвід кращих господарств, де досягали найменшої трудомісткості сільськогосподарських продуктів.

Теоретичну та методичну цінність являли пошуки сектору у визначенні ефективності сукупних затрат праці, які мали враховувати не тільки прямі й непрямі затрати живої праці, а також ті, що здійснювалися на попередніх стадіях виробництва і в інших галузях економіки. При розрахунках уречевлену працю обчислювали із вартісної оцінки через усереднений коефіцієнт повної народногосподарської трудомісткості карбованця валової продукції промисловості та сільського господарства. За розрахунками сектору, у затратах сукупного працівника радгос-

пів і колгоспів республіки частка живої сільськогосподарської праці в 1989 році становила відповідно 43,2 та 50%, уречевленої сільськогосподарської – 30,9 і 30,5%, уречевленої промислової – 26,3 й 19,1%. Для умовного вивільнення людино-години прямих затрат живої праці треба було здійснити затрати уречевленої праці 0,438 люд.-год у колгоспах і 0,432 люд.-год у радгоспах. Дослідниками в даному напрямі одержано цінні аналізи, за якими системніше оцінено ефективність виробництва. Принципово новим був методичний підхід – усі витрати зрештою зводяться до затрат людської праці. У подальшому пошуки в даному напрямі припинилися через певну умовність та складність розрахунків уречевленої праці, а також теоретичні суперечливості – минула праця сама по собі не створює вартості, а жива і має оцінюватися вище за неї.

За прогнозом сектору, продуктивність праці в громадському секторі сільського господарства протягом 15 років мала зрости в 1,83-1,96 раза. Можливість мати річні темпи зростання у межах 6-8% підтверджується вітчизняним і зарубіжним досвідом. Наступна практика однак показала зміни в протилежному напрямі – протягом дев'яноятих років продуктивність праці у сільгоспідприємствах знизилася в 2,4 раза. У статистичних збірниках тепер містяться показники динаміки продуктивності праці, обчислені за валовою продукцією на зайнятого в рослинництві й тваринництві. Однак вартісне порівняння за порівнянними цінами завищує результат, бо допускається повторний рахунок, ціни не порівнянні із трудомісткостями продуктів, а чисельність працівників недораховується. Особливістю сільськогосподарського виробництва є обмежений і відносно сталий склад продукції, що дає змогу користуватися натуральними показниками її обсягів при калькуляціях. За статистичними правилами продуктивність праці по сукупностях продуктів оцінюється індексним методом на основі їх трудомісткостей, які треба визначати обов'язково.

Стан економіки кожної країни характеризується виробництвом ВВП на одиницю населення. По суті це показник продуктивності суспільної праці – виробництво зіставляється із

людським, трудовим ресурсом. Відповідно вартісні показники продуктивності праці у різних виробництвах, підприємствах слід визначати за доданою вартістю. Розрахунки показують, що у значної частини нинішніх сільгоспідприємств вона вимірюється мінусовою величиною або надто малою додатною.

Без суттєвого зростання продуктивності праці виробництво безперспективне. Складність ситуації в тому, що дане завдання доводиться розв'язувати одночасно з проблемою масового безробіття. За цих умов виробництво повинно зростати випереджальними темпами порівняно з продуктивністю праці. Інше вирішення – прискорене зростання зайнятості селян у несільськогосподарських видах діяльності, диверсифікація сільської економіки.

Фактори зростання продуктивності праці ті ж, що й підвищення загальної ефективності. За нестачі коштів більше можливостей підвищення продуктивності за рахунок зростання врожайності та продуктивності тварин із оптимізацією витрат із розрахунку на гектар чи голову. Фактори власне продуктивності праці включають такі, що пов'язані із запровадженням досягнень наукового, техніко-технологічного прогресу й організаційного характеру. Організаційні необхідно задіювати невідкладно, оскільки вони не вимагають значних коштів або виконуються зовсім без них.

Організація праці – один із таких чинників. Водночас це складова економіки праці. Починаючи з другої половини 60-х років, дослідження в даному напрямі мали завданням запровадження НОП, що й відображалося в назві сектору.

НОП – явище суто радянське. Наукова організація праці в країні із соціалістичною орієнтацією мала протистояти новим методам організації, які з'явилися на початку ХХ ст. (тейлоризм, фордизм) і були кваліфіковані як витончені форми експлуатації праці в капіталістичному світі. У країні розкріпаченої праці НОП мала виконувати економічні й соціальні завдання, її предметом ставала жива праця в широкому значенні. Вона охоплювала і саме функціонування праці та її забезпечення. Розгорнутий план заходів НОП у підприємстві включав такі

складові: 1) розробка та запровадження раціональних форм поділу й кооперації праці; 2) поліпшення організації, підбору, підготовки і підвищення кваліфікації кадрів; 3) удосконалення організації та обслуговування робочих місць; 4) раціоналізація трудового процесу, запровадження передових прийомів і методів праці; 5) удосконалення нормування праці; 6) удосконалення форм та методів матеріального й морального стимулювання; 7) поліпшення умов і режимів праці; 8) зміцнення дисципліни й розвиток творчої активності працівників. Власне організацією праці є складові під номерами 1,4,7. Увесь же зміст НОП і практичний досвід масової НОПівської роботи заслуговують високої оцінки як вияв пріоритетної уваги до людини та її праці з урахуванням визначальної ролі праці в житті та діяльності суспільства.

Предметом організації праці є, насамперед, форми й методи з'єднання у процесі праці людей і засобів виробництва. На початку 60-х років практичним завданням стала організація такого з'єднання після ліквідації машинно-тракторних станцій та переходу техніки до колгоспів. Колишні механізатори з МТС здебільшого відстоювали збереження своїх окремих колективів – тракторних бригад, які традиційно мали вищий статус і більшу оплату праці. У науці навіть між працівниками Інституту тоді розійшлися погляди на місце механізаторів в організації діяльності сільгоспідприємств. Сектор НОП протягом усього часу свого функціонування відстоював позицію постійного, надійного закріплення земельних ділянок, техніки, обладнання, худоби тощо за підрозділами й первинними колективами господарства. Сектор орієнтував на організацію бригад і ланок з високою самостійністю та максимально можливим забезпеченням ресурсами.

Штат колгоспу чи радгоспу включав сотні працівників, тому предметом досліджень ставала організація всього колективу господарства з визначенням способів взаємодії підрозділів і місця в кооперованій діяльності кожного працівника.

Визначним досягненням тодішньої радянської економіки став колективний підряд, яким у 70-80 ті роки було охоплено

практично всі галузі економіки. У сільському господарстві він найкраще виявив себе в механізаторських бригадах, за якими закріплювалися сівозмінні ділянки. Підрядний колектив одержував виробниче завдання, матеріальне забезпечення його виконання, заздалегідь обумовлений розмір оплати з розрахунку на одиницю продукції, право формувати свій склад, організовувати роботи, ділити колективний заробіток, при потребі залучати послуги зі сторони, оплачуючи їх зі свого фонду. Радянський колективний підряд одержав визнання і за кордоном. Залишається він також придатним для застосування в нашій нинішній економіці.

Предметом організації праці є також трудовий процес. У кожному виробництві він складається з операцій, кожна з яких має певне технологічне призначення. У процесі вивчення операцій вони розкладаються на дрібніші елементи й на основі їх аналізу розробляється раціональна трудова організація. Дослідниками сектору було розроблено низку проектів, рекомендацій, нормативів затрат часу для різних трудових операцій. Такі дослідження дуже трудомісткі, їхнє вивчення вимагало спостережень безпосередньо на полях і фермах. Кожен працівник сектору перебував у виробничих відрядженнях близько чверті всього календарного часу.

НОП та зокрема колективний підряд, високо оцінювані й заохочувані партійною і радянською владою, згодом були пущені на самоплив та призабуті. У вітчизняній практиці донині добрі починання ніколи не доводилися до успішного завершення.

Організація праці завжди конкретна, визначається вона технологією, складом і кваліфікацією працівників, соціальними вимогами. Багатоваріантність технологічних рішень вимагає вибору того чи іншого на даному виробництві. Тепер науці належить виробляти методичні підходи у складніших питаннях поділу та кооперації праці на різних їх рівнях. Організація ж трудових процесів у високомеханізованих виробництвах все більше визначається в технологічній організації виробництва.

На час організації Інституту оплата праці в колгоспах здійснювалася по трудових днях, які були мірою затрат праці й участі працівни-

ків господарства у фондї оплати праці. За виконану денну норму виробітку колгоспників нараховувалося від половини до двох – трьох трудовнів – залежно від того, як оцінювалися тяжкість, складність, умови виконання певної роботи тощо. Працівникам, які були на ставках, встановлювалася місячна оплата в трудовнях. Фонд оплати визначався в натуральному і грошовому вимірах доходами колгоспу, з яких відраховувалися витрати по зобов'язаннях перед державою, оплаті робіт машинно–тракторних станцій та інших організацій, платі у різні фонди, формуванні насінних і кормових запасів тощо. Розрахунки з колгоспниками таким чином складалися за залишковим принципом. Суми, які залишалися на оплаті, ділили на кількість нарахованих протягом року трудовнів. Оплата трудовня здійснювалася переважно зерном, часто ще іншими продуктами та грішми. Здебільшого рівень оплати виявлявся мізерним. Великою була різниця між господарствами. Розрахунку доводилося чекати аж до підведення річних підсумків господарювання. Оскільки фонд оплати колгоспу ділився між сотнями працівників, зв'язку заробітку зі своїм трудовим внеском людина не відчувала.

Наприкінці 50-х років аграрно-економічна наука працювала над питаннями авансування колгоспників упродовж року, а потім гарантування оплати на певних рівнях, заміни частини натуральної оплати грошовою. Поступово оплату в колгоспах зближували за її розмірами й організацією із радгоспною. Оплата праці за трудовнями заміщувалася оплатою за виконану роботу протягом певного часу, вимірюваного годинами.

Подальші дослідження сектору оплати праці визначалися такими завданнями: акордно-преміальна оплата праці в колгоспах і радгоспах (звіт 1966 р.), оплата праці залежно від валового доходу в колгоспах (1970 р.), обґрунтування співвідношень заробітків зайнятих у різних галузях колгоспників (1974 р.), матеріальне стимулювання, спрямоване на підвищення продуктивності праці при скороченні чисельності працівників (1976 р.), організація оплати праці в сільськогосподарських підприємствах та виробничих об'єднаннях в умовах індустріалізації

(1979 р.), матеріальне стимулювання колгоспників за збільшення виробництва продукції, поліпшення її якості й підвищення ефективності громадського виробництва (1985 р.), удосконалення оплати праці в колгоспах і радгоспах з урахуванням кінцевих результатів господарювання (1990 р.). Сектор готував проекти рекомендацій з оплати праці в колгоспах республіки на період кожної наступної п'ятирічки.

Протягом 60-80-х років у сільгоспідприємствах оплата організовувалася як акордно-преміальна. На основі директивно визначених тарифних умов та планів чи норм виробництва продукції в господарствах розраховували розцінки, виходячи з акордного фонду, який перевищував визначений за тарифними ставками орієнтовно на 25%. Господарства таким чином мали самостійність тільки в розрахунках розмірів виробітку чи виробництва й виборі показників оплати і преміювання різних працівників. Крім стимулювання в системі оплати праці, застосовувалося преміювання за перевиконання планів виробництва та скорочення витрат на одиницю продукції в системі господарського розрахунку (керував дослідженнями Вітковський М.П.). Пізніше дослідження орієнтувалися на зв'язок оплати праці з ефективністю, яку визначали за критерієм валового доходу. Частка оплати в ньому наприкінці 80-х років встановилася в середньому на рівні 50%.

Перебудовні процеси від початку 90-х років принципово змінили підходи до організації оплати праці. Вона була звільнена від державного регулювання з його стандартами і жорсткими формальностями. Разом із цим працівникам відмовлено в гарантуванні заробітків. Із зарубіжного досвіду відомо про застосування найрізноманітніших способів оплати та стимулювання праці. Часто вони засекречуються, оскільки вважаються ноу-хау. Спостерігається тенденція до індивідуалізації оплати, окремого підходу до кожного працівника. Ринковики звичайно не визнають необхідності в тому, щоб заробітки працівника залежали від результатів діяльності роботодавця. Найманий працівник одержує наперед погоджену зарплату, і на цьому обриваються його права й обов'язки роботодавця. Однак нашому селянству не слід відстор-

нюватися від участі в тому, що відбувається у рідному селі, навіть якщо там уже господарюють чужі хазяї. Від вітчизняного досвіду організації та оплати колективної праці відмовлятися не слід.

Характерним для роботи сектору оплати праці було виконання досліджень на базі експериментів у визначених для цього господарствах. Тепер така співпраця з новими господарями неможлива. Все ж бажано знаходити можливість ознайомитися й проаналізувати на окремих об'єктах нинішню практику використання робочої сили. Центральним питанням оплати праці стає обґрунтування її розмірів і динаміки, насамперед у зв'язку з одержаною та розподілюваною в підприємстві доданою вартістю.

Найбільш соціально відчутний індикатор ситуації із використанням трудового ресурсу – зайнятість населення. У радянській економіці не було безробіття, водночас робочу силу використовували нерационально, малопродуктивно. Дослідження щодо використання трудового ресурсу в Інституті почалися пізніше, при тому, що проблема склалася не як зайнятість, а навпаки – недостатнє забезпечення господарств робочою силою. Особливо це відчувалося на приміських територіях, де посіви господарств були насичені великими площами трудомістких культур. Повсюдно було розширено також тваринницьке поголів'я при низькому рівні механізації на фермах. Для обробітки й збирання врожаю масово і примусово залучалися працівники з міських підприємств та організацій, що мало негативні економічні й соціальні наслідки.

За розрахунками сектору трудових ресурсів, наприкінці 80-х років середньорічна трудова потреба господарств забезпечувалася в середньому на 85%, а в літні місяці – близько 70%. Сектор складав і обґрунтовував прогнози демографічної ситуації на селі, аналізував міжгалузеві переміщення робочої сили, можливості зниження трудомісткості сільськогосподарської продукції, зайнятість селян в особистих господарствах (близько третини фонду робочого часу), залучення на сезонні роботи місцевого населення, згладжування сезонності в трудових затратах завдяки збільшенню частки тваринництва й

підсобних промислових виробництв. Значне місце в дослідженнях було відведено завданням зниження затрат ручної праці. Обґрунтовувалася можливість зведення до мінімуму залучення на сільськогосподарські роботи працівників із міських підприємств та організацій. Окремими питаннями виділялося забезпечення колгоспів і радгоспів механізаторами й кваліфікованими працівниками різних спеціальностей. Звернуто увагу на працю сільських жінок, їхню переваженість роботою в громадських виробництвах і водночас в особистих господарствах та домашніми справами.

Кардинально змінилася ситуація із зайнятістю в результаті політичних і економічних реформувань у країні. Зовсім іншого характеру набули трудові відносини. Права трудових колективів скасовано, робочі місця стали здебільшого монополією чужої приватної власності. Більшість працівників сільгоспідприємств у результаті їх руйнування та скорочення виробництва втратили роботу, інші змушені погоджуватися на становище безправного найманого працівника. Селянство несподівано зіткнулося з явищем масового безробіття, наслідками якого стали його зубожіння, втрата селом молодих і кваліфікованих кадрів, їх виїзд у міста й за кордон.

Останніми роками було організовано в обмеженому масштабі вивчення зайнятості на селі. Його об'єктом стала вже не тільки праця в сільгоспідприємствах, а також робочі місця на сільських територіях у різних галузях економічної діяльності. Сільськогосподарська зайнятість на селі все ж залишатиметься у ближчій перспективі визначальною. Основне робоче місце тут земля, і зайнятість визначається площею сільгоспугідь на працівника. У 1990 році в сільгоспідприємствах на працівника припадало в середньому 12,2 га, у 2010-му – 35,6, у 2014 році – 42,8 га. Чисельність працівників у них зменшилася у 8 разів. Трудомісткі види продукції стали невивідними для виробників, їхня частка різко зменшилася. Вивільнення працівників відбувається й унаслідок зростання продуктивності праці, але воно поки що суттєве тільки в окремих рільницьких виробництвах. У розрахунковій кількості робочих місць 2013 року частка сільськогосподарсь-

ких підприємств становила тільки 11,8%, фермерських господарств – 2,6, особистих селянських господарств із особливо високою трудомісткістю виробництва – 85,6%.

В аграрному виробництві може бути раціонально зайнято на більше третини трудового ресурсу села. Необхідна диверсифікація діяльності на сільських територіях, однак останніми роками тут припинила діяльність значна частина промислових виробництв, в інших скорочено штати. Інвестиції обминають село, і нерівномірність розміщення продуктивних сил по території країни зростає. Великі масиви глибинних сільських територій стають малолюдними, із зовсім обмеженою економічною діяльністю. Надто різна зайнятість по селах, що вимагає конкретного аналізу на всіх територіях, включаючи найменші ділянки.

Першочерговим завданням стає управління сільською зайнятістю. Щороку районні ради приймають формальні програми зайнятості, основні показники яких диктуються згори й які не доходять до конкретних роботодавців, не враховують їхні можливості та наміри, зрештою виявляються неконт-

рольованими. При всій гостроті ситуації у районах немає обліку в розрізі галузей і населених пунктів не тільки трудових затрат у годинах, а й кількості робочих місць.

Висновки. Протягом 35 років від часу заснування Інститут значними науковими силами вів дослідження з питань економіки сільськогосподарської праці. Основні результати досліджень являють інтерес донині. Роботи в даному напрямі виконувалися за тематикою чотирьох секторів – продуктивності праці, наукової організації праці, оплати праці, трудових ресурсів. Останніми роками вивчалися тільки окремі питання зайнятості сільського населення. Вкрай необхідно відновити дослідження продуктивності праці як основного чинника зміцнення економіки, забезпечення її конкурентоспроможності, підвищення добробуту населення. Для організації нових досліджень із трудової тематики потрібен повний облік затрат праці на всіх ділянках сільської економіки, при тому, що необхідна інформація має стати відкритою, загальнодоступною. Години людської праці – не менша цінність як гривні та долари витрат.

Список використаних джерел

1. Бугуцький О.А. Продуктивність праці в сільському господарстві / О.А. Бугуцький. – К.: Урожай, 1970. – 400 с.
2. Бугуцький А.А. Повышение эффективности труда в сельском хозяйстве / А.А. Бугуцький. – К.: Урожай, 1980. – 168 с.
3. Бугуцький А.А. Повышение производительности труда – ключевая проблема аграрной экономики / А.А. Бугуцький. – К.: Урожай, 1986. – 216 с.
4. Рекомендации по оплате труда в колхозах Украинской ССР. – К.: Урожай, 1986. – 366 с.
5. Власюк Т.І. Матеріальне і моральне стимулювання праці в колгоспах / Т.І. Власюк, М.Й. Малік, М.П. Поліщук. – К.: Урожай, 1989. – 120 с.
6. Якуба К.І. Поліпшення використання трудових ресурсів / К.І. Якуба. – К.: Урожай, 1989. – 100 с.
7. Луканёв И.В. Организация труда в растениеводстве в новых условиях хозяйствования / И.В. Луканев. – М.: ВНИИТЭИСХ, 1990. – 278 с.
8. Юдіна В.А. Мобілізуюча сила підряду / В.А. Юдіна, М.В. Мороченець. – К.: Урожай, 1990. – 152 с.
9. Оплата по конечным результатам труда в сельскохозяйственных предприятиях. – К.: Урожай, 1990. – 168 с.
10. Нижній М.І. Методичні рекомендації по оплаті праці від валового доходу в колгоспах і радгоспах Української РСР / М.І. Нижній, М.П. Поліщук та ін. – К.: Урожай, 1991. – 40 с.
11. Лишценко В.І. Трудові ресурси сільського господарства / В.І. Лишценко. – К.: ГНТБ, 1994. – 250 с.
12. Малік М.Й. Мотивація виробничої діяльності в аграрній сфері економіки: Методологія і організація / М.Й. Малік. – К.: ІАЕ УААН, 1995. – 178 с.
13. Аграрна праця та соціальний розвиток села ; за ред. П.Т. Саблука, О.А. Бугуцького. – К.: ВІПОЛ, 1996. – 304 с.
14. Якуба К.І. Жінки в трудовому потенціалі села / К.І. Якуба. – К.: Аграрна наука, 1998. – 276 с.
15. Дієсперов В.С. Організація та оплата праці в сільськогосподарських підприємствах / В.С. Дієсперов. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 264 с.
16. Дієсперов В.С. Сільськогосподарська праця в нових умовах / В.С. Дієсперов. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 186 с.
17. Дієсперов В.С. Економіка сільськогосподарської праці / В.С. Дієсперов. – К.: ІАЕ УААН, 2004. – 486 с.
18. Дієсперов В.С. Продуктивність сільськогосподарської праці / В.С. Дієсперов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 274 с.
19. Дієсперов В.С. Еволюція сільськогосподарських підприємств / В.С. Дієсперов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 290 с.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2016 р.

*